

جهان در معرض دگرگونی‌هایی بس عظیم نگاهی به تاریخ جمعیت جهان طی قرن گذشته و نیم قرن آینده

دکتر احمد کتابی^۱

چکیده

چهار برابر شدن جمعیت جهان طی یک قرن - در فاصله ۱۹۰۱ تا ۲۰۰۰ میلادی - احتمالاً عظیم‌ترین، شگفت‌انگیزترین و سرنوشت‌سازترین رویدادی است که در تمام طول تاریخ بشریت رخ داده است. این واقعه شگرف و بی‌سابقه، متأسفانه آن‌گونه که شاید، مورد بررسی قرار نگرفته و عواقب و پی‌آمدهای آن در زمینه‌های مختلف تا حدود زیادی ناشناخته و مغفول مانده است. در این مقاله، تلاش شده است ابعاد عظیم و مبهوت‌کننده این رویداد بزرگ و بی‌سابقه حتی‌المقدور شناسانده شود و آثار و عواقب متعدد و متنوع آن - به ویژه برای کشورهای جهان سوم که بخش اعظم این انفجار جمعیت ناگزیر گریبان‌گیر آنها شده است - تحلیل گردد و ضمناً به سیر آینده این جریان - در پرتو فرضیه‌های مختلفی که درباره آن مطرح شده است - اشاره شود.

واژگان کلیدی

رشد انفجارآمیز جمعیت، افزایش نفوس و توسعه اقتصادی، رابطه فقر و جمعیت، بالا رفتن سن میانه، افزایش عمر متوسط، سالخورده شدن تدریجی جمعیت جهان، افزایش قدرمطلق جمعیت به رغم تنزل نرخ رشد.

۱- استاد پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

تحولات جمعیت جهان طی نیم قرن گذشته

«عقربۀ کوچک ساعت از عقربۀ دیگر مهمتر است ولی به ظاهر، بی حرکت می نماید. کندی پدیده های جمعیتی نیز منبع آثاری است که از چشم معاصرین پنهان می ماند؛ اما بسیاری از حوادث تاریخی زاینده آن است.*»
 «آلفرد سووی»^(۱)

جهان در طول قرن گذشته، و به خصوص طی نیمۀ دوم آن، شاهد دگرگونی های عظیم و بی سابقه ای از نظر جمعیت بوده است که عظمت و شدت آنها و گستره و ژرفای آثار و پی آمدهایشان هنوز، تا حدود زیادی، ناشناخته مانده است. طی سده گذشته، جمعیت دنیا از حدود ۱/۵ میلیارد به بیش از ۶ میلیارد نفر افزایش یافت و یا به دیگر سخن، طی فقط یکصد سال، ۴ برابر شد. در نیمۀ قرن گذشته (۱۹۵۰ م.)، تعداد کل نفوس جهان کمی بیش از ۲/۵ میلیارد نفر بود. ده سال بعد (۱۹۶۰)، این رقم به حدود ۳ میلیارد نفر رسید. طی ۴۰ سال بعد (تا سال ۲۰۰۰ م.) بیش از ۳ میلیارد نفر بر آن افزوده گردید و شمار جمعیت کل دنیا به ۶/۰۶ میلیارد بالغ شد. (U.N Demographic Yearbook , 2000 , p 109)

آنچه در سطور فوق الذکر به زبان گویا و انکارناپذیر آمار توصیف شد، بدون اغراق، عظیم ترین و سرنوشت سازترین رویدادی است که در تمام طول تاریخ بشریت اتفاق افتاده است. برای این که از کنار ارقام ذکر شده در بالا به سادگی نگذریم و اهمیت و عظمت واقعه را بهتر تجسم

* - ارقام دارای پرانتز، معرف ارجاع به پی نوشت (یادداشت ها و مآخذ) و ارقام فاقد پرانتز نشانه ارجاع به پی نوشت (پاورقی) است.

کنیم، کافی است تنها به این واقعیت توجه کنیم که برای این‌که جمعیت کل جهان در اواخر دهه ششم قرن بیستم به حدود ۲ میلیارد برسد، صدها هزار سال - از ابتدای خلقت بشر تا سال ۱۹۶۰ - سپری شد (جدول‌های شماره ۱ و ۲) ولی برای افزوده شدن ۳ میلیارد بعدی، فقط گذشت حداکثر ۴۰ سال! کافی بود. (Ibid , p 109 و نیز جدول شماره ۳)

جدول شماره ۱: جمعیت تخمینی دنیا و قاره‌ها و مناطق مختلف آن در فاصله ۱۰۰۰ تا ۱۶۰۰ میلادی بر حسب میلیون^۱

سال	دنیا	اروپا	روسیه آسیایی	آسیای جنوب‌غربی	هند	چین ^۲	ژاپن	آسیای جنوب‌شرقی و اقیانوسیه	آفریقا	قاره آمریکا
۱۰۰۰	۲۷۵	۴۲	۵	۲۲	۴۸	۷۰	۴	۱۱	۵۰	۱۲
۱۱۰۰	۳۰۶	۴۸	۶	۲۳	۵۰	۷۹	۶	۱۲	۵۵	۱۷
۱۲۰۰	۳۴۸	۶۱	۷	۲۴	۵۱	۸۹	۸	۱۴	۶۱	۲۳
۱۳۰۰	۳۸۴	۷۳	۸	۲۳	۵۰	۹۹	۱۱	۱۵	۶۷	۲۸
۱۴۰۰	۳۷۳	۴۵	۹	۲۷	۴۶	۱۱۲	۱۴	۱۶	۷۴	۳۰
۱۵۰۰	۴۴۶	۶۹	۱۱	۲۹	۵۴	۱۲۵	۱۶	۱۹	۸۲	۴۱
۱۶۰۰	۴۸۶	۸۹	۱۲	۳۰	۶۸	۱۴۰	۲۰	۲۱	۹۰	۱۵

۱- مأخذ: آنابل اسموند، تاریخ جمعیت، ۱۹۶۴ به نقل از کتابی، مشکلات جهانی افزایش جمعیت، ۱۳۵۱، ص ۸۲.

۲- در اینجا منظور از چین: چین اصلی به اضافه منچوری، کره، مغولستان خارجی، سین کیانگ و فرمز است.

جدول شماره ۲. برآورد جمعیت جهان و قاره‌ها و مناطق مختلف از ۱۶۵۰ تا ۱۹۶۰ (جمعیت تخمینی برحسب میلیون)

منابع و برآوردها و سال‌ها	دنیا	آفریقا	آمریکای شمالی ^۱	آمریکای لاتین ^۲	آسیا به استثنای شوروی	اروپا و قسمت آسیای شوروی	اقیانوسیه	نواحی مورد سکونت اروپایی‌ها ^۳
تخمین‌های ویل کاکس ^۴ :	-	-	-	-	-	-	-	-
سال ۱۶۵۰	۴۷۰	۱۰۰	۱	۷	۲۵۷	۱۰۳	۲	۱۱۳
سال ۱۷۵۰	۶۹۴	۱۰۰	۱	۱۰	۴۳۷	۱۴۴	۲	۱۵۷
سال ۱۸۰۰	۹۱۹	۱۰۰	۶	۲۳	۵۹۵	۱۹۳	۲	۲۲۴
سال ۱۸۵۰	۱۰۹۱	۱۰۰	۲۶	۳۳	۶۵۶	۲۷۴	۲	۳۳۵
سال ۱۹۰۰	۱۵۷۱	۱۴۱	۸۱	۶۳	۸۵۷	۴۲۳	۶	۵۷۳
تخمین‌های کارسوندرز ^۵ :	-	-	-	-	-	-	-	-
سال ۱۶۵۰	۵۴۵	۱۰۰	۱	۱۲	۳۲۷	۱۰۳	۲	۱۱۸
سال ۱۷۵۰	۷۲۸	۹۵	۱	۱۱	۴۷۵	۱۴۴	۲	۱۵۸
سال ۱۸۰۰	۹۰۶	۹۰	۶	۱۹	۵۹۷	۱۹۲	۲	۲۱۹
سال ۱۸۵۰	۱۱۷۱	۹۵	۲۶	۳۳	۷۴۱	۲۷۴	۲	۳۳۵
سال ۱۹۰۰	۱۶۰۸	۱۲۰	۸۱	۶۳	۹۱۵	۴۲۳	۶	۵۷۳
تخمین‌های سازمان ملل متحد:	-	-	-	-	-	-	-	-
سال ۱۹۲۰	۱۸۱۰	۱۴۰	۱۱۷	۹۱	۹۶۶	۴۸۷	۹	۷۰۴
سال ۱۹۳۰	۲۰۱۳	۱۵۵	۱۳۵	۱۰۹	۱۰۷۲	۵۲۲	۱۰	۷۸۶
سال ۱۹۴۰	۲۲۴۶	۱۷۲	۱۴۶	۱۳۱	۱۲۱۲	۵۷۳	۱۱	۸۶۱
سال ۱۹۵۰	۲۴۹۵	۲۰۰	۱۶۷	۱۶۳	۱۳۶۱	۵۷۶	۱۳	۹۱۹
سال ۱۹۶۰	۲۹۷۲	۲۴۴	۲۰۰	۲۰۷	۱۶۶۵	۶۴۱	۱۶	۱۰۶۴

۱- مأخذ: آنابل دسموند به نقل از مشکلات جهانی افزایش جمعیت، پیشین، ص ۹۲.

۲- در جدول بالا، منظور از آمریکای شمالی: ایالات متحده، کانادا و آلاسکا می‌باشد.

۳- در جدول بالا، منظور از آمریکای لاتین: آمریکای مرکزی و جنوبی و منطقه کارائیب است.

۴- در جدول بالا، نواحی مورد سکونت اروپایی‌ها شامل آمریکای شمالی، آمریکای لاتین، اروپا، روسیه آسیایی و اقیانوسیه می‌شود.

۵- برآوردهای ویل کاکس (Willcox) و کارسوندرز Carr-Saunders از جمله برآوردهای نسبتاً معتبر و قابل اعتماد دموگرافیک به

شمار می‌رود.

تحولات جمعیت جهان طی نیم قرن آینده

شواهد موجود همگی حاکی از آن است که این روند در آینده نیز، کم و بیش ادامه خواهد یافت؛ با این تفاوت که رشد جمعیت طی چند دهه آینده - همانگونه که در چند سال اخیر مشاهده شده است - سیری نزولی خواهد داشت؛ منتها چون رقم پایه جمعیت به مرور زمان به عدد بسیار عظیمی تبدیل شده است، قدرمطلق افزایش جمعیت جهان در پنجاه سال آینده - به رغم تنزل نسبت رشد - بسیار زیاد خواهد بود. در اینجا نیز، ذکر یکی دو آمار بی‌مناسبت نیست:

به موجب برآورد کارشناسان بخش جمعیت سازمان ملل متحد (U.N population division) جمعیت دنیا تا سال ۲۰۵۰ میلادی بر مبنای پیش‌بینی حد پایین^(۲) (Low variant) به ۷/۴ میلیارد، براساس پیش‌بینی حد متوسط^(۳) (Medium variant) به ۸/۹ و بر مبنای پیش‌بینی حد بالا^(۴) (High variant) به ۱۰/۶ میلیارد بالغ خواهد شد.

(World population prospects , 2002, Vol 1, P 38-9)

بدین ترتیب، حتی اگر برآورد حد پایین را - که امکان تحقق آن بسیار بعید است - ملاک قضاوت قرار دهیم، جهان تا ۴۶ سال دیگر، باید خود را برای پذیرایی از ۱/۳۵ میلیارد نفوس اضافی جدید آماده کند (جدول شماره ۴) و این در حالی است که هم اکنون در تأمین حداقل معیشت برای بخش بزرگی از جمعیت ۶/۳۶ میلیاردی کنونی خود - در سال ۲۰۰۴ - درمانده است.

توزیع نامتناسب افزایش جمعیت در سطح جهان

در این میان، آنچه بر گستره و شدتِ عواقب و مشکلات ناشی از افزایش جمعیت می‌افزاید، توزیع نامتناسب این ازدیاد جمعیت بین قاره‌ها و مناطق مختلف جهان - به ویژه میان بخش‌های توسعه‌یافته و در حال توسعه آن - است. در اینجا نیز بهتر است به زبان روشن و عاری از ابهام آمار متوسل شویم:

به حکایت آمارهای موجود، از ۲/۵۵ میلیارد افزایش جمعیتی که طی نیمه دوم قرن بیستم در جهان پدید آمده است، فقط ۲۸۱ میلیون (کمتر از ۱۱ درصد) آن، سهم کشورهای بیشتر توسعه یافته (More Developed) ^(۶) گردیده و در مقابل، ۲۱۷۳ میلیون (بیش از ۸۹ درصد) آن نصیب کشورهای کمتر توسعه یافته (Less Developed) ^(۷) شده است. (Ibid, p 40-42)

طی دوره ۵۰ ساله مورد بررسی (۱۹۵۰-۲۰۰۰)، قاره آسیا به تنهایی ۲۲۷۲ میلیون (۲/۲۷ میلیارد) افزایش جمعیت داشته است که چنانکه می‌توان انتظار داشت بخش عمده آن مربوط به دو کشور جمعیت‌خیز عمده جهان - چین و هند - بوده است (در این فاصله زمانی، تنها چین ۷۳۱ میلیون! افزایش جمعیت داشته است) و حال آنکه قاره اقیانوسیه - با آن وسعت عظیم - فقط ۱۷/۹ میلیون ازدیاد جمعیت داشته که تازه بخش مهمی از آن، مربوط به مناطق عقب مانده و یا کم‌توسعه این قاره بوده است. (U.N Demographic yearbook 2000, P 109)

جدول شماره ۳: سیر افزایش جمعیت در جهان، مناطق و قاره‌ها در فاصله ۱۶۵۰ تا ۲۰۰۰ میلادی^۱

نسبت (نرخ) رشد سالانه جمعیت (میانگین سالهای ۱۹۹۵-۲۰۰۰)	تعداد جمعیت بر حسب میلیون در سال:									جهان مناطق قاره‌ها
	۲۰۰۰	۱۹۹۰	۱۹۸۰	۱۹۷۰	۱۹۶۰	۱۹۵۰	۱۹۰۰	۱۸۵۰	۱۶۵۰	
۱/۴ درصد	۶۰۵۷	۵۲۵۵	۴۴۳۰	۳۶۹۱	۳۰۲۰	۲۵۱۹	۱۵۰۰	۱۰۰۰	۵۰۰	کل جهان
۰/۳۴ درصد	۱۱۹۴	۱۱۴۹	۱۰۸۳	۱۰۰۷	۹۱۵	۸۱۳				کشورهای بیشتر توسعه‌یافته
۱/۶۱ درصد	۴۸۷۷	۴۱۱۵	۳۳۵۲	۲۶۸۵	۲۱۰۶	۱۷۰۶				کشورهای کمتر توسعه‌یافته
۲/۴۲ درصد	۶۶۸	۵۱۷	۴۰۰	۳۱۳	۲۴۶	۲۰۰				کشورهای برخوردار از کمترین توسعه
۱/۴ درصد	۳۱۷۲	۳۱۶۴	۲۶۳۱	۲۱۴۲	۱۷۰۰	۱۳۹۹				آسیا
۲/۴ درصد	۷۹۴	۶۱۹	۴۶۷	۳۵۶	۲۷۷	۲۲۱				آفریقا
۱/۶ درصد	۵۱۹	۴۴۰	۳۶۱	۲۸۵	۲۱۸	۱۶۷				آمریکای لاتین و کارائیب
۱ درصد	۳۱۴	۲۸۳	۲۵۵	۲۳۲	۲۰۴	۱۷۲				آمریکای شمالی
< ۰	۷۲۷	۷۲۲	۶۹۳	۶۵۷	۶۰۵	۵۴۸				اروپا
۱/۴ درصد	۳۰/۵	۳۶/۳	۳۲/۵	۱۹/۲	۱۵/۷	۱۲/۶				اقیانوسیه

۱- مأخذ: آمارهای مربوط به سال‌های ۱۶۵۰، ۱۸۵۰ و ۱۹۰۰ از کتاب **Population Dilema** اثر Philip Hauser (به نقل از کتابی، مشکلات جهانی افزایش جمعیت) و آمارهای راجع به کل جهان و قاره‌ها از **Demographic Yearbook 2000**, P 109 و بالاخره آمارهای مربوط به کشورهای بیشتر توسعه‌یافته، کم توسعه‌یافته و کشورهای برخوردار از کمترین توسعه از **World Population Prospects, 2002** لخذ شده‌اند.

از مجموع توضیحات و ملاحظات فوق‌الذکر می‌توان به این نتیجه‌گیری کلی رسید که ازدیاد فاحش جمعیت طی نیمهٔ دوم قرن بیستم عملاً به نامتعدالت‌تر شدن هرچه بیشتر الگوی توزیع ثروت، رفاه و رشد اقتصادی در سطح جهان منجر شده و موجب گردیده است که کشورهای کم‌توسعه یافته - به ویژه گروهی از آنها که اصطلاحاً کشورهای برخوردار از کمترین حد توسعه^(۷) (Least Developed Countries) نامیده می‌شوند - نه تنها از رفاه و رشد اقتصادی مطلوبی برخوردار نشوند، بلکه ناگزیر، فقر و محرومیت خود را بین عدهٔ بیشتری تقسیم کنند!

چنین به نظر می‌رسد که در چند دههٔ آینده نیز، روند مذکور، کم‌وبیش ادامه خواهد یافت و توزیع جمعیت در سطح کرهٔ زمین و مناطق مختلف - به خصوص بین بخش‌های توسعه‌یافته و در حال توسعه - نامتوازن‌تر خواهد گردید و به موازات آن، الگوی توزیع درآمد و رفاه در سطح جهان هم، نامتعدالت‌تر خواهد شد. در این خصوص نیز، ارائهٔ آمارهایی چند بی‌مورد نیست. (جدول شمارهٔ ۴ و ۵)

جدول شماره ۴. پیش‌بینی سیر افزایش جمعیت، میانه سنی و عمر متوسط در جهان در سالهای ۲۰۰۰-۲۰۵۰ به تفکیک مناطق توسعه یافته و در حال توسعه برحسب فرضیات مختلف^۱

عمر متوسط - امید زندگی به هنگام تولد ^(۱)	میانه سنی ^(۲) (- سن میانه)		میزان جمعیت در سال (بر حسب میلیون):						جهان و مناطق مختلف	فرضیات مختلف	
	سال	سال	۲۰۵۰	۲۰۴۰	۲۰۳۰	۲۰۲۰	۲۰۱۰	۲۰۰۰			
	۲۰۰۰- ۲۰۴۵	۲۰۰۰- ۲۰۵۰	۲۰۵۰	۲۰۴۰	۲۰۳۰	۲۰۲۰	۲۰۱۰	۲۰۰۰			
		۴۲/۵	۳۶/۴	۷۴۰۸	۷۵۲۹	۷۴۵۴	۷۱۵۹	۶۶۸۸	۶۰۷۰	جهان	توسعه یافته
		۴۹/۹	۳۷/۳	۱۰۸۳	۱۱۴۴	۱۱۸۶	۱۲۰۷	۱۲۱۰	۱۱۹۳	کشورهای بیشتر توسعه یافته	توسعه یافته
		۴۱/۳	۲۴/۱	۶۳۲۵	۶۳۸۵	۶۲۶۷	۵۹۵۱	۵۴۷۸	۴۸۷۶	کشورهای کمتر توسعه یافته	توسعه یافته
		۳۰/۱	۱۸/۱	۱۴۱۶	۱۳۰۲	۱۱۵۸	۹۹۳	۸۲۸	۶۶۷	کشورهای برخوردار از کمترین توسعه	توسعه یافته
		۳۶/۸	۳۶/۴	۸۹۱۸	۸۵۹۳	۸۱۳۰	۷۵۴۰	۶۸۳۰	۶۰۷۰	جهان	متوسط
		۴۵/۲	۳۷/۳	۱۲۱۹	۱۲۳۵	۱۲۴۲	۱۲۳۷	۱۲۲۰	۱۱۹۳	کشورهای بیشتر توسعه یافته	متوسط
		۳۵/۷	۲۴/۱	۶۶۹۹	۶۳۵۸	۶۸۸۷	۶۳۰۲	۵۶۰۹	۴۸۷۶	کشورهای کمتر توسعه یافته	متوسط
		۳۷/۱	۱۸/۱	۱۶۷۴	۱۴۷۱	۱۲۵۶	۱۰۴۳	۸۴۵	۶۶۷	کشورهای برخوردار از کمترین توسعه	متوسط
		۳۲/۲	۳۶/۴	۱۰۶۳۳	۹۷۴۰	۸۸۱۷	۷۹۱۲	۶۹۶۶	۶۰۷۰	جهان	توسعه یافته
		۴۰/۵	۳۷/۳	۱۳۷۰	۱۳۳۱	۱۲۹۷	۱۲۶۶	۱۲۳۰	۱۱۹۳	کشورهای بیشتر توسعه یافته	توسعه یافته
		۳۱/۲	۲۴/۱	۹۲۶۳	۸۴۰۹	۷۵۹۹	۶۶۴۶	۵۷۳۵	۴۸۷۶	کشورهای کمتر توسعه یافته	توسعه یافته
		۲۴/۱	۱۸/۱	۱۹۶۰	۱۶۵۱	۱۳۵۷	۱۰۹۳	۸۶۲	۶۶۷	کشورهای برخوردار از کمترین توسعه	توسعه یافته

این توزیع کاملاً نامتعادل افزایش جمعیت در سطح جهان در شرایطی صورت گرفته است که کشورهای بیشتر توسعه یافته - و یا به تعبیر دیگر بخش صنعتی و پیشرفته جهان - با جمعیتی نسبتاً کم، از ثروت و رفاه و رشد اقتصادی حیرت‌انگیز و بی‌سابقه‌ای برخوردار گردیده و در مقابل، کشورهای کم توسعه‌یافته، با جمعیتی بسیار کثیر، از درآمد و رشد اقتصادی بالنسبه نازلی بهره‌مند شده‌اند. در تأیید این مدعا، ارائه یکی دو آمار کفایت می‌کند:

تولید ناخالص داخلی سرانهٔ نروژ در سال ۲۰۰۲ میلادی بالغ بر ۴۸۷۱۰ دلار بوده است. این رقم ۴۵/۵ برابر رقم مربوط به چین کمونیست، ۴۸/۲ برابر رقم مربوط به اندونزی، ۱۰۲/۳ برابر رقم مربوط به پاکستان ، ۱۴۹/۴ برابر رقم مربوط به کنیا، ۱۷ برابر رقم مربوط به ترکیه ، و ۲۵/۹ برابر رقم مربوط به ایران بوده است. (جدول شمارهٔ ۵)

جدول شماره ۵. کل تولید ناخالص داخلی و تولید سرانه شماری از کشورهای بیشتر توسعه یافته و کمتر توسعه یافته در سال ۲۰۰۳

تولید ناخالص داخلی سرانه بر حسب دلار G.D.P. per head	کل جمعیت بر حسب میلیون نفر	کل تولید ناخالص داخلی بر حسب میلیارد دلار G.D.P	نام کشور
۴۸۷۱۰	۴/۶	۲۲۲	نروژ
۳۷۶۰۰	۲۸۹/۵	۱۰۸۸۵	ایالات متحده آمریکا
۲۹۳۶۰	۶۰/۳	۱۷۷۱	انگستان
۲۹۲۱۰	۸۱/۹	۲۳۹۲	آلمان
۲۷۸۹۰	۶۰/۲	۱۶۷۷	فرانسه
۱۸۷۱۰	۴۰/۸	۷۶۳	اسپانیا
۱۴۰۷۰	۱۰/۱	۱۴۲	پرتغال
۲۷۲۰	۱۴۳/۵	۳۹۲	روسیه
۱۲۹۴۰	۲۲/۷	۲۴۹	تایوان
۲۸۵۰	۶۸/۱	۱۹۴	ترکیه
۱۸۸۰	۶۶/۶	۱۲۵	ایران
۱۰۷۰	۱۳۰۰	۱۳۸۸	چین کمونیست
۱۰۱۰	۲۱۴/۴	۲۱۷	اندونزی
۳۶۰	۱۲۴/۸	۴۴/۹	نیجریه
۲۲۶	۳۱/۲	۱۰	کنیا

برآوردهای موجود حاکی از آن است که طی نیمه اول قرن بیست و یکم، علاوه بر تغییرات کمی، تغییرات کیفی شایان توجهی نیز، در ترکیب جمعیت و شاخص‌های جمعیتی پدید خواهد آمد. بدیهی است که شدت و ضعف تغییرات کیفی مزبور، برحسب کشورهای بیشتر توسعه یافته و کمتر توسعه یافته، متفاوت خواهد بود. تفصیل آمارهای معرف این تغییرات در جدول‌های شماره ۴ و ۶، مندرج است و تحلیل اجمالی آنها در پایان مقاله، ذیل عنوان «خلاصه یافته‌های بررسی» خواهد آمد.

خلاصه یافته‌های آماری و تحلیل اجمالی آنها

طی نیمهٔ دوم قرن بیستم، جهان شاهد بیشترین میزان افزایش جمعیت، از بدو تاریخ تاکنون بوده، تا آنجا که در خلال فقط ۴۰ سال، شمار نفوس دنیا به بیش از دو برابر افزایش یافته است.

این افزایش عظیم و خارق‌العاده نفوس، به رغم کاهش آهسته ولی مداوم نرخ رشد جمعیت صورت گرفته است. در واقع، چون رقم کل جمعیت به مرور زمان، به عدد بسیار عظیمی بالغ شده، میزان ازدیاد حاصل در جمعیت جهان، با وجود تنزل نسبی نرخ رشد، بسیار زیاد بوده است.

صرف‌نظر از عظیم بودن میزان افزایش جمعیت طی ۵۰ سال مذکور، مشکل اساسی، عدم توزیع متناسب این ازدیاد جمعیت بین مناطق مختلف بوده تا آنجا که نزدیک به ۹۰ درصد این افزایش، نصیب کشورهای کمتر توسعه‌یافته‌ای گردیده که در قیاس با ممالک بیشتر توسعه‌یافته، از پیشرفت اقتصادی و رفاه به مراتب کمتری برخوردار بوده‌اند. بدین ترتیب، بار اصلی افزایش جمعیت و دشواری‌های عدیده ناشی از آن عمدتاً گریبان‌گیر ضعفا شده و در مقابل، اقویا متحمل حداقل هزینه گردیده و در مواردی (نظیر کانادا، استرالیا) حتی از ازدیاد جمعیت، در جهت پیشرفت اقتصادی خود، بهره‌مند هم شده‌اند.

خلاصهٔ کلام، افزایش فاحش جمعیت طی نیمه دوم قرن بیستم عملاً به نامتعادل‌تر شدن

هرچه بیشتر الگوی توزیع ثروت و رفاه و پیشرفت اقتصادی در سطح جهان منجر گردیده و موجب شده است که شماری از کشورهای کم توسعه‌یافته، نه تنها از رشد اقتصادی و رفاه مطلوبی برخوردار نشوند، بلکه ناگزیر کمبودها و محرومیت‌های خود را بین عدهٔ بیشتری تقسیم کنند.

روند افزایش جمعیت در نیمه اول قرن بیست و یکم، گرچه از بعضی جهات، به روند رشد جمعیت در نیمه دوم قرن بیستم بی‌شبهت نیست ولی واجد ویژگی‌های متمایزکننده‌ای است که اهم آنها به شرح زیراند:

یک - آهنگ سریع‌ترِ تنزل نرخ رشد جمعیت تا آنجا که بعضی برآوردها از کاهش شدید و مداوم این نرخ در طول ۵۰ سال مذکور و بعضی حتی از منفی شدن این نرخ در اواخر دهه پنجم (۲۰۴۵-۲۰۵۰) حکایت می‌کنند.

به رغم این تنزلِ فاحشِ نرخ رشد، دنیا طی نیمه اول قرن بیست و یکم، باز هم شاهد افزایش جمعیت بسیار زیادی خواهد بود که حداقل آن حدود ۱/۳۵ میلیارد برآورد می‌شود.^(۱۷)

دو- طی نیمه اول قرن بیست و یکم، گرایش تدریجی جمعیت جهان به سالخوردگی - در سطح جهان به طور اعم و در کشورهای کمتر توسعه‌یافته به نحو اخص - کاملاً آشکار است. این گرایش، در تنزلِ فاحشِ نسبتِ خردسالان (افراد ۰ تا ۱۵ سال) و افزایش چشمگیر نسبت سالخوردگان (افراد ۶۵ سال به بالا) و نیز افزایش فاحشِ سن میانه و عمر متوسط کاملاً منعکس است.

این سالخوردگی جمعیت، در عین حال که بر حجم جمعیت فعال مؤثر است، مقتضی تدارک پیش‌بینی‌های لازم برای تغییر برنامه‌های آموزشی - به دلیل کاهش جمعیت لازم‌التعلیم - و نیز تهیه امکانات بیشتر در زمینه مسکن، بهداشت، سرگرمی و مراکز نگهداری از سالمندان برای سالخوردگانی است که شمار آنها در کشورهای کمتر توسعه‌یافته تا سال ۲۰۵۰ به طور متوسط به بیش از ۲/۵ برابر خواهد رسید.

سه - در سطح جهان به طور اعم و در کشورهای کم توسعه یافته ، به نحو اخص ، تنزل چشمگیر نرخ زاد و ولد کاملاً مشهود است. این کاهش اکثراً با تنزل نسبت زنان واقع در سنین باروری (۱۵ تا ۴۹ ساله) و کاهش شاخص باروری کلی همراه و مقارن بوده است.

در مقابل، نرخ مرگومیر، در همه کشورهای - به استثنای گروه ممالک دارای کمترین توسعه - افزایش قابل ملاحظه‌ای نشان می‌دهد. این ازدیاد مرگومیر با توجه به پیشرفت‌های سریعی که در آینده برای تأمین امکانات بهتر و بیشتر برای تغذیه و بهداشت در سطح جهان پیش‌بینی می‌شود، در وهله اول ، شگفت‌انگیز به نظر می‌رسد ولی با توجه به سالخورده شدن جمعیت دنیا - که بالطبع مقتضی مرگومیر بیشتر است - کاملاً قابل توجیه است.

یادداشت‌ها و مآخذ

۱. سروی، آلفرد، مقدمه بر علم جمعیت، ترجمه دکتر جمشید بهنام، مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران، ۱۳۴۰.
۲. و ۳ و ۴ - تفاوت‌های فاحشی که بین ارقام حاصل از این پیش‌بینی‌ها مشاهده می‌شود، ناشی از برآوردهای متفاوت کارشناسان جمعیتی درباره میزان کاهش باروری طی ۵۰ سال آینده است.
۵. مطابق تعریف سازمان ملل متحد، عنوان «کشورهای بیشتر توسعه‌یافته» (More Developed) شامل آمریکای شمالی (ایالات متحده آمریکا، کانادا)، اروپا، ژاپن، استرالیا و زلاندنو می‌شود. (U.N World Population Prospects, 2002, Vol 1, p 40-41)
۶. به موجب تعریف سازمان ملل متحد، عنوان «کشورهای کمتر توسعه‌یافته» (Less Developed) سراسر آفریقا، تمام آسیا (به استثنای ژاپن)، سراسر آمریکای لاتین و منطقه کارائیب و بخش‌های عقب‌مانده اقیانوسیه (جزایر ملانزی، میکرونزی و پلی‌نزی) را دربر می‌گیرد. (Ibid, p 43)
۷. مطابق تعریف مجمع عمومی سازمان ملل متحد، عنوان «کشورهای برخوردار از کمترین توسعه» (Least Developed) شامل ۴۹ کشور می‌گردد که از این رقم، ۳۴ کشور در آفریقا، ۹ کشور در آسیا، ۱ کشور در آمریکای لاتین و منطقه کارائیب و ۵ کشور در اقیانوسیه قرار دارند. شایان ذکر است که ارقام مربوط به کشورهای کم توسعه‌یافته، متضمن ارقام مربوط به کشورهای دارای کمترین توسعه نیز هست. (Ibid, p 45)
۸. میانه سنی (- سن میانه) Median age، سنی است که جمعیت یک جامعه را در یک زمان معین به دو نیمه مساوی تقسیم می‌کند به طوری که نصف جمعیت سنشان از آن بیشتر و نصف دیگر سنشان از آن کمتر است.
۹. عمر متوسط - یا امید زندگی در هنگام تولد - (Life expectancy at birth) به میانگین سال‌هایی که افراد یک نسل عمر می‌کنند، اطلاق می‌شود. منظور از نسل در اینجا، مجموع کسانی است که در سال معینی به دنیا می‌آیند. فی‌المثل وقتی گفته می‌شود که عمر متوسط در کشوری در سال معینی ۶۰ سال است مفهومش این است که طفلی که در آن سال به دنیا می‌آید - مطابق معیارهای بهداشتی، رفاهی و تغذیه‌ای در همان سال - به طور متوسط ۶۰ سال زندگی برایش انتظار می‌رود.
۱۰. ضریب جنسی Sex Ratio معرف تعداد نسبی نکور (Males) به اناث (Females) در یک جامعه است و نشان می‌دهد که به ازای هر ۱۰۰ نفر اناث چند نفر نکور وجود دارد.
۱۱. این نسبت، معرف زنانی است که در سنین باروری قرار دارند و بنابراین، از نظر تعیین میزان زاد و ولد در جامعه اهمیت زیادی دارد.

۱۲. باروری کلی Total Fertility ، معرف تعداد کل بچه‌هایی است که یک زن ، به طور متوسط، در طول دوران باروری خود به دنیا می‌آورد.
۱۳. نسبت خام زاد و ولد Crude birth rate ، معرف تعداد نوزادانی است که به ازای هر ۱۰۰۰ نفر جمعیت در یک سال به دنیا می‌آیند.
۱۴. نسبت خام مرگ و میر Crude death rate معرف تعداد افرادی است که به ازای هر هزار نفر جمعیت در یک سال فوت می‌کنند.
۱۵. نسبت (نرخ) رشد جمعیت Population growth rate عبارت است از درصد تغییر شمار یک جمعیت طی یک سال که از جمع جبری نسبت خام زاد و ولد و نسبت خام مرگ‌ومیر در آن سال به دست می‌آید.
۱۶. نسبت (نرخ) مرگ و میر نوزادان Infant mortality که معرف تعداد نوزادانی است که به ازای هر ۱۰۰۰ مورد تولد تا یک سالگی فوت می‌کنند.
۱۷. در آخرین ساعاتی که این مقاله آماده ویرایش نهایی می‌شد ، گزارش بسیار جدیدی از دفتر جمعیت سازمان ملل متحد از طریق E mail به دست نگارنده رسید تحت عنوان جمعیت جهان تا سال ۲۳۰۰ [www. Un Population.org World Population to 2300](http://www.Un Population.org World Population to 2300) که در آن پیش‌بینی شده است که تا سال ۲۰۷۵ میلادی، جمعیت جهان به بالاترین حد خود - ۹/۲ میلیارد- بالغ خواهد شد ولی متعاقب آن ، به آهستگی رو به کاهش خواهد گذارد و سپس رشد آن به طور خفیف ، از سر گرفته خواهد شد تا اینکه سرانجام در سال ۲۳۰۰ به کمتر از ۹ میلیارد خواهد رسید.